

Βιβλιοστάσιον

Δημήτρη Μαυρόπουλου,
Σχόλια στην Ἀποκάλυψη τοῦ Ἰωάννη,
ἐκδ. Δόμος, Ἀθήνα 2020, σσ. 392.

Πρὸ ὀλίγων ἐτῶν ὁ γνωστὸς ἀπὸ τὶς μελέτες του καὶ τὴν πλούσια ἀρθρογραφία του θεολόγος συγγραφέας κ. Δημήτρης Μαυρόπουλος δημοσίευσε τὸ ἐξαιρετο βιβλίον του *Σχόλια στὸ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγέλιον* (ἐκδ. Δόμος, Ἀθήνα 2017), γιὰ τὸ ὁποῖο βλ. βιβλιοκρισία μας στὸ περιοδικὸν *Θεολογία*, τόμ. 89, τεύχ. 3 (2018), σσ. 322-328. Πρόσφατα πλούτισε τὴν Ἑλληνικὴν βιβλικὴν βιβλιογραφία μὲ τὰ ἐν ἀνωτέρω τίτλῳ σχόλια σὲ ἄλλο σημαντικὸ πολυερμηνευμένο – ἀλλὰ συγχρόνως καὶ παρερμηνευμένο ἀπὸ πολλοὺς – ἔργο τοῦ Εὐαγγελιστῆ Ἰωάννη, τὴν *Ἀποκάλυψη*. Καὶ τὸ νέο αὐτὸ πόνημα ξεφεύγει ἀπὸ τὸν συνηθισμένο ἱστοριογραφηματικὸν τύπον βιβλικῆς ὑπομνήματος, καθ' ὅσον ἀποτελεῖ μίαν θεολογικὴν ἐμβάθυνση τοῦ Ἰωάννείου αὐτοῦ ἔργου, τοποθετημένη στὸ λειτουργικὸν πλαίσιον τῆς ζωῆς τῆς Ἐκκλησίας. Ὡς ἐκ τούτου, πρέπει εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς νὰ ὑπογραμμισθεῖ ἡ μεγάλη ἀξία του. Ἐπίσης νὰ λεχθεῖ ὅτι τὸ βιβλίον προέκυψε ἀπὸ σειρά μαθημάτων ἀπὸ τὸ 1987 κ.έ. σὲ ἓνα ἄτυπο θεολογικὸν ἐργαστήριον στὸ Ἴδρυμα Γουλιανδρῆ-Χόρν καὶ σὲ ἄλλα Ἴδρύματα. Ὁ σ. ἀπέφυγε νὰ κάνει δυσπρόσιτον καὶ κουραστικὸν τὸ βιβλίον του μὲ παραπομπὰς σὲ ἄλ-

λους συγγραφεῖς ἢ ἐρμηνευτὰς τῆς Ἀποκάλυψης. Ὡστόσο παραθέτει στὴν Εἰσαγωγὴν καὶ στὴν τελικὴν βιβλιογραφίαν τὰ γνωστὰ στὸ ἑλληνικὸν κοινὸν ἐρμηνευτικὰ ὑπομνήματα τῶν Σ. Ἀγουρίδη, Σ. Δεσπότη, Ζαχαρία τοῦ Γεργάνου, Γ. Μαυρομάτη, Π. Μπρατσιώτη, καθὼς καὶ τὶς ἐπιστημονικὰς μελέτας τῶν καθηγ. Κ. Μπελέζου, Δ. Κυρτάτα, Γ. Πατρώνου καὶ π. Ἰω. Σκιαδαρέση. Ἄντλει ἀπὸ τὰ ὑπομνήματα ποὺ ἐρμηνεύουν ὁλόκληρον τὸ βιβλίον τῆς Ἀποκάλυψης τοῦ Οἰκουμένιου τοῦ Σχολαστικῆ, λαϊκοῦ θεολόγου (ἀρχὲς 6ου αἰ.), Ἀνδρέου ἐπισκόπου Καισαρείας (ἀρχὲς 7ου αἰ.) καὶ τοῦ Ἀρέθα, ἐπίσης ἐπισκόπου Καισαρείας (ἀρχὲς 10ου αἰ.), καθὼς καὶ ἀπὸ ἀποσπασματικὰς ἀναφορὰς στὴν Ἀποκάλυψη τῶν μεγάλων Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας ἀπὸ τὸν 2ο αἰῶνα μέχρι τὸν Γρηγόριον τὸν Παλαμᾶ (14ος αἰ.). Ἀπὸ ὅλους τοὺς προαναφερθέντες ὁ σ. ἐστιάζει στὴν κοινὴν θέσιν ὅτι: «ὁ καιρὸς τῆς Ἀποκάλυψης – γιὰτὶ ὑπάρχει καιρὸς στὴν Ἀποκάλυψη – δὲν εἶναι οὔτε τοῦ παρελθόντος, οὔτε τοῦ παρόντος, οὔτε τοῦ μέλλοντος. Εἶναι ὁ καιρὸς τῆς Ἐκκλησίας, τῆς πάντοτε παρούσης Ἐκκλησίας» (σ. 13).

Γύρω ἀπὸ τὴν θέσιν αὐτὴν περιστρέφεται ὅλη ἡ ἐρμηνευτικὴ ἐργασία τοῦ κ. Δ. Μαυρόπουλου (στὸ ἐξῆς: Μ). Ἐπειδὴ δὲν εἶναι εὐκόλον οὔτε βοθητικὸν γιὰ τὸν ἀναγνώστη νὰ παρουσιάσουμε κεφάλαιον

πρὸς κεφάλαιο τὶς ἀπόψεις καθ' ἑνὸς ἀπὸ τὰ 21 κεφάλαια τοῦ βιβλίου, θὰ ἀναφεροῦμε στοὺς κεντρικοὺς ἄξονες τῆς Ἀποκάλυψης καὶ κατ' ἐπέκταση τοῦ παρουσιαζομένου ἐδῶ ἐρμηνευτικοῦ ὑπομνήματος.

1. Στὴν Ἀποκάλυψη τοῦ Ἰωάννη Ἱστορία καὶ Ἑσχατολογία συνδέονται ὀργανικὰ καὶ ἀδιάσπαστα, καθ' ὅσον Πρωτολογία καὶ Ἑσχατολογία βρίσκονται σὲ μία διαρκῆ διαλεκτικὴ ἐνότητα. «Τὰ πρῶτα ἐξηγοῦνται καὶ κατανοοῦνται ἀπὸ τὰ ἔσχατα. Ἀλλὰ καὶ τὰ ἔσχατα φωτίζονται καὶ θεμελιώνονται ἀπὸ τὰ πρῶτα» (σ. 35). Αὐτὸ ποὺ ἤδη ἔγινε ἀλλὰ καὶ ἀναμένεται μελλοντικὰ νὰ ὀλοκληρωθεῖ τὸ ζεῖ ὁ πιστὸς στὴ θεία Λειτουργία, μέσα στὴν ἀτμόσφαιρα τῆς ὁποίας εἶναι γραμμένη ἡ Ἀποκάλυψη. Μέσα στὴ θεία Λειτουργία, καὶ ἰδιαίτερα στὸ Μυστήριον τῆς θείας Εὐχαριστίας, ζεῖ ὁ πιστὸς τὸ παρελθὸν τῆς σωστικῆς οἰκονομίας τοῦ Θεοῦ καὶ τὸ ἔσχατολογικὸ μέλλον ὡς ἓνα παρόν, ὡς μία σχέση μετὰ τὸν Θεὸ καὶ τὸν ἄνθρωπο καὶ ὅχι ὡς μία ἰδεολογία. Ἔτσι, στρέφεται καὶ κατακρίνει ὁ σ. μερικοὺς «αὐτόκλητους ἐξηγητές» καὶ τὶς ἐρμηνεῖς τους, ποὺ σκοτεινιάζουν τὸ πνευματικὸ περιεχόμενον τῆς Ἀποκάλυψης, ἀφοῦ τὸ θεωροῦν ὡς οἶονεὶ μαγικὸ κείμενον καὶ εἰσάγουν τὴν ἀνάγκη ἐπαλήθευσης τῶν εἰκόνων ποὺ τὶς θεωροῦν ὡς πραγματικότητες. Μετὰ αὐτὸν τὸν τρόπο «ἡ χαρὰ τῆς βασιλείας [γράφει] ἐξαφανίζεται καὶ τὴ θέση τῆς παίρνει μία τρομολαγνεῖα, ποὺ αἰχμαλωτίζει τὸν ἄνθρωπο στὸ σύνδρομον ἐνὸς τρομοκράτη Θεοῦ» (σ. 39). Εἶναι φυσικὸ, κατόπιν αὐτῶν, ὁ Μ. ἀφ' ἑνὸς μὲν νὰ στρέφεται ἐναντίον τῶν κάθε εἶδους φονταμενταλιστῶν, ἰδίως τῶν προερχομένων ἀπὸ προτεσταντικὸς κύκλους τῆς Ἀμερικῆς, καὶ ἀφ' ἑτέρου

νὰ δέχεται, συμφωνώντας μαζί του, τὴν ἄποψη τοῦ ἀσχοληθέντος μετὰ τὴν Ἀποκάλυψη καθηγητῆ π. Ἰωάννη Σκιαδαρέση ὅτι: «Ἀπὸ τὸ βιβλίον αὐτό [ἐνν. τὴν Ἀποκάλυψη] ἐμπνεόμαστε ἐλπίδα ἀλλὰ καὶ ἀγωνιστικότητα ποὺ εἶναι ἐκφράσεις τῆς γνήσιας πνευματικότητας. Δὲν μᾶς προκαλοῦν φόβον οἱ ζοφερὲς τοῦ εἰκόνες ἀλλὰ λαχτάρω για μείωση τοῦ πολύμορφου κακοῦ, γιὰ δικαιοσύνη, γιὰ ἀπαλλαγὴ ἀπὸ τὶς πολυώνυμες ἀντίθετες δυνάμεις. Οἱ τελικὲς τοῦ ὁράσεις μᾶς κάνουν νὰ νοσταλγοῦμε τὰ ἔσχατα στὴν πληρότητά τους. Ὁ λατρευτικὸς τοῦ τέλος τροπισμὸς μᾶς δείχνει τὸ δρόμον γιὰ ἀνακάλυψη τοῦ ἄλλου 'τόπου καὶ τρόπου' τῶν Χριστιανῶν, δηλαδὴ τοῦ τόπου καὶ τρόπου τῆς Εὐχαριστίας» (σ. 41).

2. Παρ' ὅλο ποὺ ἡ Ἀποκάλυψη εἶναι μία μυσταγωγικὴ κατήχησις μετὰ πλαίσιο τῆς θείας Λειτουργίας, δὲν εἶναι ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὸ ἱστορικὸ πλαίσιο τῆς ἐποχῆς τῆς (τέλη τοῦ 1ου αἰῶνα), ἀπὸ τοὺς διωγμοὺς κατὰ τῶν Χριστιανῶν ποὺ τότε ἤδη ἄρχισαν, ἀπὸ τὸν Ρωμαῖο αὐτοκράτορα (οἱ ἀρχαῖοι σχολιαστὲς ὡς «θηρίον» θεωροῦν τὸν Νέρωνα). Οἱ ἐπτὰ ἐπιστολὲς τῶν κεφ. 2 καὶ 3 ἀπευθύνονται σὲ συγκεκριμένους ἐκκλησίους τῆς Μ. Ἀσίας μετὰ τὰ προβλήματα τους καὶ τοὺς πρῶτους μάρτυρες, ὥστόσο ἀφοροῦν τὸ σύνολο τῆς Ἐκκλησίας. Γι' αὐτὸ καὶ ὀρισμένες τελειώνουν μετὰ τὴν προτροπή: «Ὁ ἔχων νοῦν ἀκουσάτω τί τὸ πνεῦμα λέγει ταῖς ἐκκλησίαις». Ὁ ἀριθμὸς ἐπτὰ (7) ἄλλωστε, τόσο συχρὸς σὲ ὀλόκληρον τὸ βιβλίον τῆς Ἀποκάλυψης, ὅπου τὰ πάντα ἐκτυλίσσονται σὲ ἐπτάδες (πληγές, σάλπιγγες, φιάλες κ.λπ.), δηλώνει τὴν ὀλότητα καὶ καθολικότητα. Ἡ κάθε ἐπιστολὴ λοιπὸν λογίζεται ὅτι ἀπευθύνεται σὲ ὀλόκληρον τὴν Ἐκκλησία.

Τὸ ἱστορικὸ πλαίσιο πρέπει νὰ τὸ προϋποθέσουμε καὶ στοὺς ἐκάστοτε ἐρμηνευτὲς τοῦ βιβλίου. Π.χ. στὴν Τουρκοκρατία τὸ θηρίο ταυτίζεται μὲ κάποιον ἐχθρικό πρόσωπο τῆς ἐποχῆς. Τὸν 16ο αἰῶνα οἱ Μεταρρυθμιστὲς θεωροῦν ὡς θηρίο τὸν Πάπα, ἐνῶ οἱ Καθολικοὶ τὸν Λούθηρο! Μέσα στὴν ἱστορία ὡστόσο, καὶ δὴ στὴ θεία Λειτουργία, ζεῖ ὁ πιστὸς καὶ προγεύεται τὰ ἔσχατα. Δὲν παραλείπει ὁ Μ. νὰ συσχετίζει τὰ ὅσα λέγει ἡ *Ἀποκάλυψη* μὲ τὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας, μὲ χαρακτηριστικὸ παράδειγμα –ἀφοῦ μιλάμε γιὰ τὶς ἑπτὰ (7) ἐκκλησίες– τὴν παρατήρηση ὅτι ἡ κατάσταση ποὺ περιγράφεται ὡς στεφάνωμα νίκης καὶ δόξας τοῦ νικητῆ ἀποτυπώνεται ὡς φωτιστέφανο στὶς εἰκόνες τῶν Ἁγίων μας (σ. 91).

3. Τὰ κεφ. 3 καὶ 4, ποὺ δικαίως τὰ θεωρεῖ ὁ σ. ὡς «τὴν καρδιὰ τοῦ βιβλίου τῆς *Ἀποκάλυψης*» (σ. 127), περιγράφουν μία οὐράνια θεία Λειτουργία μὲ κεντρικὸ πρόσωπο τὸν Χριστὸ καὶ κύριο ἄξονα τὸ Πάθος Του, γι' αὐτὸ καὶ χαρακτηρίζεται ὁ Χριστὸς ὡς «*ἐσφαγμένον ἄρνιον*». Οἱ ὕμνοι τῶν τεσσάρων (4) ὄντων, τῶν εἴκοσι τεσσάρων (24) πρεσβυτέρων καὶ τελικὰ ὄλων τῶν ὄντων τῆς κτίσεως ἀποτελοῦν μία συμπαντικὴ Λειτουργία ποὺ ἐπηρέασε πολλὰς εὐχὰς τῆς γνωστῆς μας θ. Λειτουργίας, ποὺ ἡ ὁρολογία τους θυμίζει τοὺς ὕμνους τῶν κεφαλαίων αὐτῶν («*Ἄξιον καὶ δίκαιον*», «*Οἱ τὰ Χερουβὶμ μυστικῶς εἰκονίζοντες...*» κ.ἄ.).

4. Οἱ πληγές, ποὺ περιγράφονται μὲ τὸ ἄνοιγμα τῶν ἑπτὰ (7) σφραγίδων, μὲ τὸ σάλπισμα τῶν ἑπτὰ (7) σαλπίγγων, μὲ τὴ διάχυση τοῦ περιεχομένου τῶν ἑπτὰ (7) φιαλῶν ἐπὶ τῆς γῆς, δὲν ὀφείλονται σὲ τιμωρητικὴ διάθεση τοῦ Θεοῦ ἀλλὰ στὴν ἀμετανοησία τῶν ἀνθρώπων, οἱ ὁποῖοι

ὡστόσο δὲν συνειτίζονται, ὅπως μὲ πολλὰ πικρία τὸ διαπιστώνει ὁ Ἰωάννης στὸ κεφ. 9, 20-21. Ὁ σ. τοῦ ὑπομνήματος ἀποφεύγει, πολὺ σωστά, νὰ συσχετίζει καὶ νὰ ἀντιστοιχίσει τὶς πληγές μὲ συγκεκριμένα ἱστορικὰ συμβάντα, μιλώντας κυρίως γιὰ «ἐνδιάθετες» καταστάσεις τῶν ἀνθρώπων καὶ παραπέμποντας στοὺς ἀρχαίους ἐξηγητὲς τῆς Ἐκκλησίας. Τὰ δεινὰ μπορεῖ νὰ πληθαίνουν στὴ γῆ, παράλληλα ὅμως μεγαλώνει, παρηγορητικὰ γιὰ τὸν ἀναγνώστη, ὁ ἀριθμὸς τῶν σωζομένων, ποὺ συμβολίζονται μὲ τὸν ἀριθμὸ 144.000, ἀριθμὸ δηλωτικὸ τοῦ μεγάλου πλήθους. Αὐτὸ μᾶς ὀδηγεῖ στὸν ἐπόμενο θεματικὸ ἄξονα τοῦ βιβλίου.

5. Ὁ Ἰωάννης χρησιμοποιεῖ δύο ὅρους μὲ ἀντίθετη νοηματικὴ ἀπόχρωση: α) *σφραγὶς καὶ σφράγισμα* καὶ β) *χάραγμα*. Οἱ πρῶτοι ὅροι (ποὺ παραπέμπουν στὸ μυστήριον τοῦ βαπτίσματος καὶ τοῦ χρίσματος) πάντοτε ἀφοροῦν τοὺς ἀνθρώπους τοῦ Θεοῦ, ποὺ ἀνθίστανται στὸ κακὸ καὶ ἀκολουθοῦν «*τῷ ἀρνίῳ ὅπου ἂν ὑπάγῃ*» (*Ἀποκ.* 14, 4), καὶ ὁ δεῦτερος ὅρος χρησιμοποιεῖται γιὰ τοὺς ἀνθρώπους ποὺ προσκυνοῦν τὸ θηρίον. Τὸ χάραγμα τοῦ θηρίου στὸ μέτωπο (δηλ. στὴ σκέψη) καὶ στὸ δεξιὸ χέρι (στὴν πράξη) δὲν εἶναι κάποιο ὄρατὸ σημάδι ἀλλὰ δηλώνει τρόπο ζωῆς. Ἀκριβέστερα ὁ Μ. γράφει: «*Θὰ μπορούσαμε νὰ ξεκλειδώσουμε τὸν ἀριθμὸ τοῦ θηρίου ποὺ χαράσσεται στὸ δεξιὸ χέρι ἢ στὸ μέτωπο ὅσων ἀκολουθοῦν τὸ θέλημα τοῦ Ἀντιχρίστου, δηλαδὴ στὴν πράξη ἢ στὴ σκέψη τους, προκειμένου νὰ ζήσουν κατὰ τὸ ἰδιοτελὲς θέλημά τους, καὶ νὰ συμπεράνουμε ὅτι πρόκειται γιὰ ὅσους προτιμοῦν τὸν μαμωνᾶ ἀπὸ τὸν Θεό, δηλαδὴ τὴν ἰσχύ ἐντὸς τοῦ κόσμου τούτου ἀπὸ τὴν ἀναφορὰ στὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ*» (σ. 253). Καὶ στὴν

ἴδια σελίδα θεωρεῖ ἀνόητη ἢ ἀφελῆ τὴν ταύτιση τοῦ ἀριθμοῦ 666 μὲ τὸ barcode, ποὺ ἀναγράφεται στὰ προϊόντα, ἢ τὸν ἀριθμὸ τοῦ A.M.K.A. ἢ τοῦ E.K.A.M., ἢ μὲ τίς ταυτότητες» (βλ. ἰδιαίτερα τὴ σημ. 2 τῆς σ. 253). Καὶ καταλήγει τὸ σχετικὸ κεφ. μὲ τὴν ἀποψη ὅτι ἡ περιγραφὴ τοῦ Ἀντιχρίστου ἀναφέρεται «στὶς ἐκάστοτε ἀρχές τοῦ κόσμου τούτου ποὺ ἔδρασαν καὶ δροῦν ἐναντίον τοῦ θελήματος τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ λαοῦ του, δηλαδή ἐναντίον τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Χριστοῦ, εἴτε ὡς ἐξωτερικοὶ ἐχθροί, εἴτε ὡς ἐσωτερικοὶ διὰ τῶν αἰρέσεων» (σ. 255). Οὐσιαστικὰ δέχεται τὴ νηφάλια καὶ σώφρονα ἀποψη τοῦ Εἰρηναίου (τέλη 2ου-ἀρχές 3ου αἰῶνα) ὅτι: «ἀσφαλέστερον οὖν καὶ ἀκινδυνότερον, τὸ περιμένειν τὴν ἔκβασιν τῆς προφητείας ἢ τὸ καταστοχαῖζεσθαι καὶ καταμαντεύεσθαι ὀνόματος [...]. Εἰ γὰρ ἔδει ἀναφανδὸν τῶ νῦν καιρῷ κηρύττεσθαι τοῦνομα αὐτοῦ, δι' ἐκείνου ἂν ἐρόεθῃ τοῦ καὶ τὴν Ἀποκάλυψιν ἑωρακώς», ἀποψη ποὺ δέχεται καὶ ὁ ἐρμηνευτὴς τῆς Ἀποκάλυψης τὸν 7ον αἰῶνα Ἀνδρέας Καισαρείας (σ. 254).

6. Ἡ πάλι ἀνάμεσα στὶς δυνάμεις τοῦ Θεοῦ, τῶν ὁποίων ἡγεῖται ὁ ἐπιβαίνων ἐπὶ λευκοῦ ἵππου Λόγος τοῦ Θεοῦ, ὁ «περιβεβλημένος ἱμάτιον βεβαμμένον αἵματι» (Αποκ. 19, 13), καὶ στὶς ἀντίθεες δυνάμεις τοῦ θηρίου καὶ τοῦ σατανᾶ τελειώνει μὲ τὴ συντριπτικὴ νίκη τῶν πρώτων. Ἡ πόρνη Βαβυλώνα, ἡ Ρώμη, συντρίβεται καὶ παράλληλα κλαίου, πενθοῦν καὶ κόπτονται ὅσοι εἶχαν σχέση μαζί της, τὸ δὲ θηρίον καὶ ὁ σατανᾶς ποὺ τὸ ὑποκινοῦσε ρίπτονται στὴ «λίμνην τοῦ πυρὸς τὴν καιομένην ἐν θεῷ» (Αποκ. 19, 20) καὶ μαζί τους εἰς ἀκολουθοῦντες αὐτούς. Ἡ εἰκόνα τῆς κρίσεως (Αποκ. 20, 11-15) συμφωνεῖ μὲ τίς περιγραφές σὲ ἄλλα βιβλία τῆς Καινῆς Διαθήκης.

Παράλληλα βαίνει ὁ γάμος τοῦ νυμφίου Χριστοῦ μὲ τὴ νύμφη Ἐκκλησία καὶ μακαρίζονται οἱ μετέχοντες σὲ αὐτὴ τὴ χαρά. Πολὺ ἐνδιαφέρουσα ἡ ἀναφορὰ τοῦ σ., στὴν ἀρχὴ ἤδη τοῦ ὑπομνήματός του, στὸ ἄσμα Ἀσμάτων τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, ὅπου μίᾳ κοπέλα τραγουδάει τὸν ἔρωτά της γιὰ ἓνα ἄνδρα καὶ ἓνας νέος ἄνδρας τραγουδάει τὸν ἔρωτά του γιὰ τὴν κοπέλα. Ὡστόσο ὁ γάμος δὲν συντελεῖται. Ἡ Ἀποκάλυψη τοῦ Ἰωάννη εἶναι ἡ ἀπάντηση στὸ ἄσμα Ἀσμάτων, ὅπου τελικὰ ἔχουμε τὴν τέλεση τοῦ μυστηριακοῦ γάμου μεταξὺ τῆς γυναίκας-Ἐκκλησίας καὶ τοῦ Νυμφίου Χριστοῦ, ὁ ὁποῖος (τὸ «ἐσφαγμένον ἄρνιον») μαρτύρησε γιὰ τὴν ἡγαπημένη. Γι' αὐτὸ ἄλλωστε ἐγράφη ἡ Ἀποκάλυψη, «γιὰ νὰ μᾶς πεί ὅτι ταχύτατα, ἐν τάχει, μπορούμε ὅλοι νὰ πραγματοποιήσουμε αὐτὴ τὴν ἔνωση Χριστοῦ καὶ Ἐκκλησίας, ὁ καθένας ὡς μέλος τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ, ὡς μέλος τῆς Ἐκκλησίας του, ἢ ὁποία δὲν εἶναι ἀφηρημένη κατάσταση ἀλλὰ σύνολο προσώπων ποὺ ἐνώνει ἡ παρουσία τοῦ Ἁγίου Πνεύματος» (σ. 26).

7. Καὶ τελειώνουμε μὲ τὸν προσφιλεῖ στὸν Ἰωάννη ἀριθμὸ ἑπτὰ (7), τὸν ἕβδομο θεματικὸ ἄξονα τῶν κεφ. 21-22, ὅπου περιγράφεται ἡ πόλη τοῦ Θεοῦ, ἡ νέα Ἱερουσαλήμ, «ποὺ ἀσφαλῶς τροπολογεῖται ὡς ἡ Ἐκκλησία τοῦ Χριστοῦ μὲ οἰκουμενικὲς διαστάσεις» (σ. 340). Ἔτσι εἰσάγεται ἡ συνθήκη τῆς ἀνέσπερης ἡμέρας, «μία συνθήκη ποὺ ὑμνήθηκε ἀπὸ τοὺς προφῆτες καὶ προαναγγέλθηκε ἀπὸ τὸν Χριστὸ καὶ τοὺς Ἀποστόλους του, μιᾶς ἡμέρας ποὺ τὴ γνωρίζουμε ὡς ὄγδοη ἡμέρα τῆς θείας δημιουργίας καὶ τὴν ἀποκαλοῦμε ἱερὴ ὄγδοάδα» (σ. 347).

Τὸ ὑπόμνημα στὴν Ἀποκάλυψη τοῦ Μ., ποὺ παρουσιάσαμε ἐν περιλήψει, ἀξίζει νὰ διαβαστεῖ ἀπὸ ὅποιον τρέφει ἐκτίμηση

καὶ ἀγάπη γιὰ τὰ βιβλικά μας κείμενα καὶ δὴ γιὰ τὴν Ἀποκάλυψη. Ἡ κάθε φράση καὶ περιγραφή τῆς Ἀποκάλυψης τοποθετεῖται ἀπὸ τὸν σ. στὸ σύνολο τῶν προφητῶν τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης ἀλλὰ καὶ στὰ λοιπὰ κείμενα τῆς Καινῆς Διαθήκης, μὲ πλούσια ἀναφορὰ στοὺς Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας ἀλλὰ –ἀντίθετα πρὸς ὅ,τι ἔκανε στὸ ὑπομνημὰ του στὸ κατὰ Ἰωάννην– μὲ λιγώτερες ἀναφορὲς στὸν Ντοστογιέφσκι.

Ὁ Μ. προτιμᾷ νὰ παραθέσει μετάφραση τοῦ κειμένου τῆς Ἀποκάλυψης ἀπὸ μετάφραση τοῦ 1819, παρ' ὅλο πὸν ὑπάρχουν πολλὲς μεταφράσεις στὴν ἐποχὴ μας παρὰ τὴ δική μας διαφορετικὴ ἄποψη, θεωροῦμε σεβαστὴ τὴν ἀπόφαση τοῦ σ. Τὴ σχέση τῆς Ἐκκλησίας μὲ τὴν ἱστορία καὶ τὰ ἔσχατα, πὸν διατρέχει ὁλόκληρο τὸ βιβλίον, τὴ συνοψίζει ὁ σ. στὴν ἀκόλουθη παράγραφο πὸν παραθέτουμε: «Ἡ θεία Λειτουργία μᾶς βοηθεῖ, ὅπως μᾶς τὴν ἐκτυλίσσουν οἱ Πατέρες μας, νὰ καταλάβουμε τί σημαίνει αὐτὸ τό 'ἔδω καὶ τώρα καὶ ὄχι ἀκόμα'. Αὐτὴ ἢ Β' Παρουσία τοῦ Κυρίου συμβαίνει τώρα, ἀλλὰ ἐπίσης δὲν ἔχει συμβεῖ ἀκόμα. Αὐτὸ φηλαφοῦμε σὲ κάθε θεία Λειτουργία» (σ. 364).

Ἰωάννης Καραβιδόπουλος
Ὁμότ. Καθηγητῆς Θεολογικῆς Σχολῆς Α.Π.Θ.

Ἰωάννη Μ. Κονιδάρη,
Μαθήματα Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου,
(μὲ τὴ συνεργασία
Γ. Ἰω. Ἀνδρουτσοπούλου),
ἐκδ. Σάκκουλα,
Ἀθήνα-Θεσσαλονίκη 2020, σσ. 631.

Ὁ Καθηγητῆς Ἰωάννης Μ. Κονιδάρης δὲν χρειάζεται ἰδιαιτερές συστάσεις,

καθὼς εἶναι πολὺ γνωστὸς ὄχι μόνον στὸν πανεπιστημιακὸ χώρο –καὶ ἰδιαιτέρως σὲ αὐτὸν τῆς νομικῆς ἐπιστήμης– ἀλλὰ καὶ στὸ εὐρὸ κοινὸ χάρι στὶς ἀρθρογραφικὲς του παρεμβάσεις, κυρίως ἀπὸ τῶν στηλῶν τῆς ἐφημερίδος «Τὸ Βῆμα» –τῆς ὁποίας τυγχάνει τακτικὸς συνεργάτης– ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὶς συχνὲς ἐμφανίσεις του στὴν κρατικὴ (δημόσια) τηλεόραση σὲ συζητήσεις πὸν ἀφοροῦν τὰ ζητήματα τῶν σχέσεων Πολιτείας καὶ Ἐκκλησίας, ἐκφράζοντας λόγον καθαρὸ καὶ μετρημένον καὶ ἐν παντὶ ἐπιστημονικὰ τεκμηριωμένον.

Πρόκειται γιὰ τὸν ἀκαδημαϊκὸ δάσκαλον, ὁ ὁποῖος, μὲ τὸ πλούσιο ἐπιστημονικὸ του ἔργον στὴ Νομικὴ Σχολὴ τοῦ Ἐθνικοῦ καὶ Καποδιστριακοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν καὶ τὴ συμμετοχὴ του στὸν δημόσιον διάλογον ἐπὶ θεμάτων τὰ ὁποῖα ἐν γένει ἄπτονται τῶν σχέσεων τῆς Πολιτείας μὲ τὴν Ἐκκλησία καὶ ἐπὶ τὸ εἰδικώτερον ρυθμίζουν τὶς ἔννομες σχέσεις τῆς Ἐκκλησίας –καὶ ἐν γένει τῶν θρησκευτικῶν κοινοτήτων– στὴν ἑλληνικὴ ἐπικράτεια, ἔχει συμβάλει τὰ μέγιστα τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ ἰδιαιτέρου περὶ τῶν ἐν λόγῳ θεμάτων κλάδου Δικαίου τῆς νομικῆς ἐπιστήμης καὶ συγκεκριμένα αὐτοῦ πὸν ἔχει ἐπικρατήσει νὰ ὀνομάζεται, μὲ τὸν πολὺ στενώτερον ἀπὸ τὸ περιεχόμενον του ὄρον, «Ἐκκλησιαστικόν» καθὼς, ὑπ' αὐτὸν τὸν ὁμολογιακῶς προσανατολισμένον χαρακτηρισμόν, περιλαμβάνεται ἢ διδασκαλία τόσο τοῦ θεμελιώδους ἀτομικοῦ δικαιώματος τῆς θρησκευτικῆς ἐλευθερίας ὅσο καὶ τῶν σχέσεων τῆς Πολιτείας μὲ τὶς πάσης φύσεως καὶ προελεύσεως θρησκευτικὲς συσσωματώσεις.

Ἐχοντας λοιπὸν διδάξει ἐπὶ πολλὰ συναπτὰ ἔτη ὡς πανεπιστημιακὸς δάσκαλος στὰ ἀμφιθέατρα τὸ μάθημα τοῦ ἐν λόγῳ κλάδου Δικαίου, ὁ Ὁμότ.

Καθηγητής τῆς Νομικῆς Ἀθηνῶν καὶ πρόεδρος τῆς Ἑταιρείας Κανονικοῦ καὶ Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου κ. Κονιδάρης μᾶς παραδίδει (μὲ τὴ συνεργασία τοῦ παλαιοῦ μαθητοῦ καὶ διδάκτορος του κ. Γεωργίου Ἰω. Ἀνδρουτσοπούλου, ἤδη Ἐπικούρου Καθηγητοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου στὴ Νομικὴ Ἀθηνῶν καὶ μέλους τῆς Συνοδικῆς Ἐπιτροπῆς ἐπὶ τῶν Δογματικῶν καὶ Νομοκανονικῶν Ζητημάτων τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος) ἓνα νέο ἔργο, ἓνα νέο βιβλίο, ἐκδοθὲν ἀπὸ τὴς εὐφύμωσ γνωστῆς Ἐκδόσεις Σάκκουλα (<https://www.sakkoulas.gr>) ὑπὸ τὸν τίτλο: *Μαθήματα Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου*, τὸ ὁποῖο, ἀποτελώντας καταστάλαγμα αὐτῆς τῆς μακρᾶς ἐρευνητικῆς καὶ διδακτικῆς του διαδρομῆς, ἀποσκοπεῖ στὴ συστηματικὴ διδασκαλία τοῦ «Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου». Τὸ ἐγχείρημα ἀναπτύσσεται σὲ δύο στάδια. Στὸ πρῶτο ἐκτίθεται, κατὰ τρόπο εὐληπτο καὶ συνεκτικό, ἡ ὕλη τοῦ γνωστικοῦ ἀντικειμένου, στὴν ὁποία ἐντὸς παρενθέσεων παρατίθενται τόσο οἱ νομοθετικὲς πηγές, πολιτειακῆς ἢ/καὶ ἐκκλησιαστικῆς προελεύσεως, ὅσο καὶ παραπομπές σὲ δικαστικὲς ἀποφάσεις (τὶς πιὸ πρόσφατες ἢ τὶς πλέον σημαντικῆς). Στὸ δεύτερο –τὸ Παράρτημα– παρουσιάζονται ἐπικαιροποιημένα καὶ ἀνακαθαρμένα τὰ βασικὰ νομοθετικὰ κείμενα, στὰ ὁποῖα στηρίζεται ἡ ἔκθεση ποὺ περιέχεται στὸ κυρίως μέρος, μὲ στόχο τὴν ἐνίσχυση τῆς μαθησιακῆς διαδικασίας μὲ τὴ συστηματικὴ μελέτη τῶν πηγῶν, τὴ διασταύρωση καὶ τὸν ἔλεγχο τῶν ἐκτιθεμένων ἀπόψεων.

Ἀναφορικῶς μὲ τὰ ἐπὶ μέρους περιεχόμενα: Στὴν Εἰσαγωγὴ τοῦ βιβλίου ἐξετάζονται μὲ κάθε δυνατὴ συντομία ἡ ἔννοια, τὸ ἀντικείμενο καὶ ἡ φύση

τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου, οἱ πηγές καὶ ἡ ἐρμηνεία του καὶ ἀκολουθοῦν τὰ ἑπτὰ μέρη τῆς κύριας ὕλης τοῦ βιβλίου. Στὸ Μέρος Α' τοῦ ἔργου ἀναλύεται ἡ θρησκευτικὴ ἐλευθερία, τὸ περιεχόμενό της καὶ οἱ φραγμοὶ στὴν ἄσκηση τῆς λατρείας. Στὸ αὐτὸ μέρος ἀναλύεται ἐπίσης καὶ ὁ Ν. 4301/2014, ποὺ ἀφορᾷ τὴ ρύθμιση σειρᾶς θεμάτων ὡς πρὸς τὴ νομικὴ ὀργάνωση τῶν ἐν Ἑλλάδι θρησκευτικῶν κοινοτήτων πέραν ἐκείνων ποὺ ἔχουν ὀργανωθεῖ μὲ εἰδικὲς νομοθετικὲς διατάξεις ὡς Ν.Π.Δ.Δ. Τὸ Μέρος Β' ἀφιερώνεται στὴν ἐξέταση τῶν σχέσεων Πολιτείας καὶ Ἐκκλησίας. Μετὰ ἀπὸ μία σύντομη ἔρευνα τῶν ἐπὶ μέρους συστημάτων σχέσεων, ἐξετάζονται διεξοδικῶς οἱ σχέσεις Πολιτείας καὶ Ἐκκλησίας στὴ νεώτερη Ἑλλάδα τόσο ἱστορικῶς (μὲ ἰδιαίτερη ἔμφαση στὶς περιόδους τῆς δικτατορίας 1967-1974 καὶ τῆς μεταπολιτεύσεως) ὅσο καὶ δογματικῶς ὑπὸ τὸ ἰσχύον Σύνταγμα. Στὴ συνέχεια ἡ ὕλη τοῦ Δικαίου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος διαθρώνεται σὲ τέσσερα μέρη, τὰ ὁποῖα ἀναφέρονται ἀντιστοίχως: τὸ Μέρος Γ' στὴν ὀργάνωση τῆς Ἐκκλησίας, τὸ Μέρος Δ' στὴ διοίκηση τῆς Ἐκκλησίας, τὴν ἰδιαίτερη νομικὴ μεταχείριση κληρικῶν καὶ μοναχῶν, περιλαμβάνοντας ἐπίσης ἐκτεταμένες ἀναφορὲς καὶ ἀναλύσεις στὰ θέματα ταφῆς, καύσεως καὶ ἀποτεφρώσεως νεκρῶν ποὺ εἰσάγουν οἱ πρόσφατοι Ν. 4277/2014 (ἄρθ. 48) καὶ Ν. 4368/2016 (ἄρθ. 19 καὶ 92). Τὸ Μέρος Ε' ἀσχολεῖται μὲ τὸ ἐκκλησιαστικὸ ποινικὸ δίκαιο (ἐκκλησιαστικὰ ἀδικήματα, ἐπιβαλλόμενες ποινές, κ.λπ.) καὶ τὸ Μέρος Στ' μὲ τὰ ἐκκλησιαστικὰ δικαστήρια καὶ τὴ δικονομία. Τέλος, στὸ Ζ' Μέρος ἐξετάζονται συνοπτικῶς τὰ ἰδιαίτερα ἐκκλησιαστικὰ καθεστῶτα στὴν ἑλληνικὴ

ἐπικράτεια, δηλαδή ἡ Ἐκκλησία τῆς Κρήτης (με παράθεση τῶν ρυθμίσεων ποῦ εἰσάγουν στὴ διοίκησή της οἱ Ν. 4301/2014 [ἄρθ. 19, 20] καὶ 4310/2014 [ἄρθ. 51-54], τὸ Ἅγιον Ὅρος καὶ οἱ ἐκκλησιαστικὲς ἐπαρχίες τῆς Δωδεκανήσου [Ν. 4301, ἄρθ. 21, 22]).

Ἀκολουθεῖ τὸ Παράρτημα, τὸ ὁποῖο περιλαμβάνει ἐπικαιροποιημένα τὰ βασικὰ νομοθετικὰ κείμενα: α) γιὰ τὴν Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος (Ν. 590/77 περὶ τοῦ Κατασταστικοῦ Χάρτου [Κ.Χ.] αὐτῆς, Ν.Δ. 5383/1932, περὶ ἐκκλησιαστικῶν δικαστηρίων, ὅπως ἰσχύει σήμερα), β) γιὰ τὴν Ἐκκλησία τῆς Κρήτης (Σύμβαση Ὀκτωβρίου 1900 μεταξὺ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου καὶ Κρητικῆς Πολιτείας καὶ Ν. 4149/1961 περὶ Κ.Χ. τῆς ἐν Κρήτῃ Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας), γ) γιὰ τὸ Ἅγιον Ὅρος (Κ.Χ. Ἁγίου Ὁρους 1924 καὶ Ν.Δ. 1926 περὶ κυρώσεως τοῦ Κ.Χ.) καὶ δ) γιὰ τὴν ὀργάνωση τῆς νομικῆς μορφῆς τῶν θρησκευτικῶν κοινοτήτων καὶ τῶν ἐνώσεών τους στὴν Ἑλλάδα (ἄρθ. 1-18, Ν. 4301/2014). Τὰ κείμενα αὐτὰ ἀποτελοῦν στὴν οὐσία μία οἶονεῖ ἰδιωτικὴ κωδικοποίηση, διότι ἔχουν ἐνσωματωθεῖ σὲ αὐτὰ ὅλες οἱ μέχρι τοῦδε μεταβολές τους. Τὸ ἔργο κατακλείει ἐκτενὲς βιβλιογραφία, ἡ ὁποία διαιρεῖται σὲ τρία τμήματα: τὸ πρῶτο περιέχει τὰ γενικὰ ἔργα ἐκκλησιαστικοῦ δικαίου, τὸ δεύτερο περιλαμβάνει μονογραφίες, μελέτες καὶ ἄρθρα καὶ τὸ τρίτο πηγές καὶ χρηστικὰ βοηθήματα.

Τὰ Μαθήματα Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου ἐν πρώτοις προορίζονται γιὰ τοὺς προπτυχιακοὺς καὶ μεταπτυχιακοὺς φοιτητὲς τοῦ γνωστικοῦ αὐτοῦ ἀντικειμένου. Φιλοδοξοῦν ὁμως ταυτοχρόνως νὰ ἀποτελέσουν ἕνα ἀξιόπιστο καὶ κατατοπιστικὸ βοήθημα γιὰ τοὺς νομικοὺς τόσο τῆς θεωρίας ὅσο καὶ τῆς

πράξεως, δικηγόρους καὶ δικαστὲς ποῦ ἔχουν νὰ ἀντιμετωπίσουν ζητήματα τοῦ δυσχεροῦς καὶ ἰδιαίτερου αὐτοῦ κλάδου τοῦ Δικαίου. Ἀπευθύνονται ἐπίσης σὲ θεολόγους καὶ σὲ ἐρευνητὲς ἀπὸ τὸν χῶρο τῶν κοινωνικῶν καὶ ἀνθρωπιστικῶν ἐπιστημῶν (ἱστορικούς, κοινωνιολόγους, κ.ἄ.), οἱ ὁποῖοι εἴτε ἐντρυφοῦν στὸ πεδίο τῶν σχέσεων Πολιτείας-Ἐκκλησίας/θρησκευτικῶν κοινοτήτων, εἴτε ἀσχολοῦνται μὲ θέματα τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας τῆς Ἑλλάδος καὶ δὴ τῆς νεωτέρας.

Χάρης Ἀνδρέουπουλος
Δρ. Θεολογίας, Σχολικὸς Σύμβουλος ΠΕ01

Mübadale Türk-Yunan Nüfus Değişimi I
(Ἡ ἀνταλλαγὴ τῶν τουρκοελληνικῶν πληθυσμῶν I),
ἐκδ. İstanbul Rumeli Üniversitesi,
İstanbul 2021, σσ. 494.

Τὸ Πανεπιστήμιο Ρούμελη μὲ τὴ συν-εργασία τοῦ διεθνoῦς ἐπιστημονικοῦ περιοδικoῦ *Tarih ve Günce* ἐξέδωσε ἕναν ἰδιαίτερα ἐνδιαφέροντα τόμο, στὸν ὁποῖο συμμετέχουν ἀξιόλογοι ἐπιστήμονες μὲ μελέτες τουρκοικoῦ καὶ ἑλληνικοῦ ἐνδιαφέροντος γιὰ τὴν ὑποχρεωτικὴ ἀνταλλαγὴ τῶν ἑλληνοτουρκοικῶν πληθυσμῶν, ποῦ ὑπεγράφη στὴ Λωζάννη στὶς 24 Ἰουλίου τοῦ 1923. Πρόκειται γιὰ μίαν πολύτιμη συμβολὴ σὲ μίαν πολὺ κρίσιμη περίοδο τῆς νεώτερης ἱστορίας μετὰ ἀπὸ τὴ λήξη τοῦ Μικρασιατικοῦ πολέμου, ποῦ ἔρχεται νὰ καλύψει ἕνα σημαντικό κενὸ γιὰ τοὺς Τούρκους καὶ Ἑλληνες πρόσφυγες.

Τὴν ἐπιστημονικὴ διοργάνωση τοῦ τόμου ἀνέλαβε ὁ διακεκριμένος καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου τῆς 9ης Σεπτεμβρίου τῆς Σμύρνης Κεμάλ Ἀρῆ

καὶ τὴν ἐπιμέλεια ὁ Φαخرὴ Ἐμγκιλί, ὁ Σουλεϊμάν Ὀζμὲν καὶ ὁ Μουράτ Καγια.

Ὁ τόμος καλύπτει πέντε θεματικὲς ἐνότητες.

Ἡ πρώτη ἐνότητα τιτλοφορεῖται: «Τί εἶναι ἀνταλλαγὴ τῶν πληθυσμῶν;» καὶ περιλαμβάνει τέσσερις μελέτες (σσ. 1-91).

Ὁ καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου τῆς 9ης Σεπτεμβρίου τῆς Σμύρνης Κεμάλ Ἀρὴ παρουσιάζει μελέτη μὲ τίτλο: «Ἡ ἀνταλλαγὴ τῶν πληθυσμῶν: Ἀπὸ ἱστορικῆς ἄποψης ὁ ἐννοιολογικὸς ὀρισμὸς τῶν προσφύγων-μεταναστῶν καὶ τῶν αἰτούντων ἀσύλου» (σσ. 3-21). Ἀναφέρει ὅτι ἡ Τουρκία εἶναι ἕνας γεωγραφικὸς χώρος μεταναστῶν καὶ προσφύγων καὶ ὅτι οἱ μεγαλύτερες μεταναστεύσεις στὴν ἱστορία τοῦ κόσμου σημειώθηκαν στὴ διάρκεια τοῦ Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου (1914-1918) καὶ συνεχίστηκαν μετὰ ἀπὸ τὴ λήξη του. Στὴ συνέχεια κάνει λόγο γιὰ τὰ αἷτια τῶν μεταναστεύσεων, ἀναλύει τὴν ἐννοια τῶν λέξεων μετανάστευση, μετανάστης καὶ πρόσφυγας. Τονίζει ὅτι οἱ λέξεις göçmen/muhacir (μετανάστης) στὴν Τουρκία δὲν χρησιμοποιοῦνται κάθε φορὰ μὲ τὴν ἴδια ἐννοια. Δηλώνουν αὐτοὺς ποὺ μεταναστεύουν ἀπὸ μία χώρα σὲ ἄλλη χωρὶς ἐπιστροφὴ μὲ σκοπὸ νὰ βροῦν ἐργασία. Μιλáει γιὰ τοὺς ἀνταλλάξιμους πρόσφυγες τῆς Συνθήκης τῆς Λωζάννης καὶ γιὰ τοὺς μετανάστες ποὺ ἐγκαταστάθηκαν στὴν Τουρκία ἀπὸ τὸ 1923-1970· γιὰ τοὺς Ἑλλήνες ποὺ ἔφυγαν στὴν Ἑλλάδα μετὰ ἀπὸ τὸν Μικρασιατικὸ πόλεμο (1919-1922), γιὰ τὶς διαπραγματεύσεις τῆς Συνθήκης τῆς Λωζάννης, γιὰ τὴν ἀνταλλαγὴ τῶν πληθυσμῶν καὶ γιὰ τοὺς Ἑλλήνες καὶ Τούρκους πρόσφυγες.

Ἡ δευτέρη μελέτη –στὴν ἀγγλικὴ γλῶσσα– εἶναι τοῦ Ἡρακλῆ Μήλλα μὲ τίτλο: «Ἡ ἀνταλλαγὴ τῶν ἑλληνο-

τουρκικῶν πληθυσμῶν ὡς μέρος τῆς παγκόσμιας ἱστορίας» (σσ. 23-30). Κάνει λόγο γιὰ τὶς ὑποχρεωτικὲς μετακινήσεις πληθυσμῶν στὸν κόσμο, γιὰ τὴν ἀνταλλαγὴ τῶν ἑλληνοτουρκικῶν πληθυσμῶν καὶ τὴν ἐποχὴ τῆς γιὰ τοὺς Ἑβραίους, ποὺ μετανάστευσαν ἀρχικὰ στὴν Ἀρχαία Αἴγυπτο καὶ ἀργότερα μὲ τὴν «Ἐξοδο», μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν Μωυσῆ, μετακόμισαν στὴν Χαναάν· γιὰ τοὺς Ἑβραίους τῆς Ἰσπανίας, ποὺ ἀναγκάστηκαν νὰ ἐγκαταλείψουν τὶς οἰκίαις τους τὸ 1492 καὶ νὰ μετακομίσουν σὲ διάφορες ἀπομακρυσμένες χώρες· γιὰ τὶς μετακινήσεις ἀνθρώπων ποὺ ἔγιναν στὴν Ἀμερικὴ, γιὰ τοὺς ἑκατοντάδες χιλιάδες Ἴρλανδοὺς, ποὺ μεταφέρθηκαν στὴ Δυτικὴ Ἰνδία καὶ στὴ Βόρεια Ἀμερικὴ ὡς σκλάβοι. Ἐπίσης γίνεται ἀναφορὰ στὸν Φατιχ Σουλτὰν Μεχμέτ, γνωστὸ ὡς Μωάμεθ Β΄, ὁ ὁποῖος μετὰ ἀπὸ τὴν ἄλωση τῆς Πόλεως (1453) μετέφερε Χριστιανούς, Μουσουλμάνους καὶ Ἑβραίους στὴ νέα πρωτεύουσα ἀπὸ διάφορα μέρη τῆς αὐτοκρατορίας. Ὁ σ. τονίζει ὅτι τὸ δουλεμπόριο πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ὡς κατ' ἐξοχίαν «ἀναγκαστικὴ» μετακίνηση πληθυσμῶν. Ἐν συνεχείᾳ ἀναφέρεται στὶς ὑποχρεωτικὲς μετακινήσεις πληθυσμῶν ποὺ ἔγιναν στὰ νεώτερα χρόνια, ὅπως στὸν πόλεμο τῆς Παλαιστίνης τοῦ 1948 ποὺ ἡ ἔξοδος τῶν Παλαιστινίων ἀνῆλθε σὲ περίπου ἑπτακόσιες χιλιάδες. Τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν Ἀράβων προσφύγων κατέληξε στὴ Λωρίδα τῆς Γάζας, τὴ Δυτικὴ Ὀχθη, τὴν Ἰορδανία, τὴ Συρία καὶ τὸν Λίβανο. Στὴν Καμπότζη μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1975-1979, οἱ Ἑρυθροὶ Χμῆρ μετέφεραν ἑκατομμύρια ἀστικοῦ πληθυσμοῦ στὴν ὑπαιθρο γιὰ νὰ ἐπιτύχουν μία ἀταξικὴ κοινωνία. Στὸ Ἰράκ κατὰ τὴ διάρκεια τῶν πολέμων ἀπὸ τὸ 2003 ἕως τὸ 2011 περίπου δύο ἑκατομμύρια

Ἰρακινοί, κυρίως Ἀσσύριοι Χριστιανοί, ἐγκατέλειψαν τὴ χώρα. Τέλος, ὁ σ. ἀναφέρεται στὴν ἐλληνοτουρκικὴ ἀνταλλαγὴ πληθυσμοῦ ὑπὸ τὶς συνθήκες ποὺ ἐγίνε καὶ στὴν ἔννοια τοῦ ὅρου ἀνταλλαγῆς.

Ἡ τρίτη μελέτη εἶναι τοῦ γράφοντος, Πασχάλη Βαλσαμίδη, μὲ τίτλο: «Ἀξιολόγησις τῆς ἐλληνικῆς βιβλιογραφίας τῆς ἀνταλλαγῆς τῶν πληθυσμῶν» (σσ. 31-65). Παρουσιάζει τὴ μικρασιατικὴ, ποντιακὴ καὶ θρακικὴ προσφυγικὴ βιβλιογραφία μετὰ ἀπὸ τὸ 1922, τοὺς προσφυγικοὺς συλλόγους, τὰ σωματεῖα καὶ τὶς ἐκδόσεις τους. Γίνεται λόγος γιὰ τὸ Κέντρο Μικρασιατικῶν Σπουδῶν, τὸ ὁποῖο ἰδρύθηκε 1930, ἀσχολήθηκε μὲ τὴν ἔρευνα τῆς ἱστορίας καὶ τὸν πολιτισμὸ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, συγκέντρωσε στοιχεῖα προφορικῆς παράδοσης τοῦ Μικρασιατικοῦ ἑλληνισμοῦ, ἐξέδωσε μελέτες, καὶ τὸ ἐπιστημονικὸ περιοδικὸ μὲ τίτλο: *Το Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν*. Παρουσιάζεται ἀκόμη ἡ Ἑνωσις Σμυρναίων, ποὺ ἰδρύθηκε τὸ 1936, τὸ περιοδικὸ *Μικρασιατικὰ Χρονικά*, ποὺ ἐξεδόθη τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 1958, τὸ τετρασέλιδο μηνιαῖο φύλλο *Μικρασιατικὴ Ἠχώ* καὶ ἀπὸ τὸ 1962 οἱ μελέτες ποὺ ξεκίνησαν νὰ ἐκδίδονται μὲ πρώτη τοῦ Νίκου Καραρᾶ γιὰ τὸν Μπουτζᾶ. Στὴ συνέχεια γίνεται μνεία στὴν Ἐπιτροπὴ Ποντιακῶν Μελετῶν, ποὺ ἰδρύθηκε στὴν Ἀθήνα τὸ 1927 μὲ πρωτοβουλία τοῦ γιατροῦ Θεοφύλακτου Θεοφυλάκτου καὶ τὴν ὑποστήριξιν τοῦ Μητροπολίτη Τραπεζοῦντος Χρυσάνθου Φιλιππίδη. Σκοπὸς τῆς Ἐπιτροπῆς Ποντιακῶν Μελετῶν ἦταν ἡ περισυλλογὴ, ἡ μελέτη καὶ οἱ δημοσιεύσεις γλωσσικοῦ, λαογραφικοῦ καὶ ἱστορικοῦ ὕλικου τοῦ Πόντου. Τὸ 1928 ἡ Ἐπιτροπὴ ἐξέδωσε τὸ περιοδικὸ *Ἀρχεῖον Πόντου*. Ἀκόμη

γίνεται λόγος γιὰ τὸ μηνιαῖο περιοδικὸ τοῦ Γιώργου Φωκᾶ *Ποντιακὰ Φύλλα* (1936-1940), γιὰ τὸν Σύλλογον Ποντίων «Ἀργοναῦται-Κομνηνοί», ποὺ ἐξέδωσε τὸ μηνιαῖο περιοδικὸ *Χρονικά τοῦ Πόντου* (1943-1946), γιὰ τὸ μηνιαῖο περιοδικὸ τοῦ Φίλωνα Κτενίδη *Ποντιακὴ Ἑστία* (1950-1963), γιὰ τὸ περιοδικὸ τῆς Ποντιακῆς Ἑνώσεως *Ποντιακὴ Στοά* (1971-1984), γιὰ τὸ διμηνιαῖο περιοδικὸ τῆς Ἀδελφότητος Ποντίων «Παναγία Γουμερᾶ» *Ποντιακὴ Ἠχώ* (1981-1985) καὶ γιὰ τὸ περιοδικὸ τοῦ Νίκου Τελίδη καὶ Πάνου Καϊσίδη *Ποντιακά* (2007-2015). Παρακάτω γίνεται ἀναφορὰ στὸ Θρακικὸ Κέντρο, ποὺ ἰδρύθηκε στὴν Ἀθήνα τὸ 1926, καὶ στὴν Ἑταιρεία Θρακικῶν Μελετῶν τὸ 1933, τὰ ὁποῖα τὸ 1992 ἐνώθηκαν μὲ τὴν ἐπωνυμία «Θρακικὸ Κέντρο-Ἑταιρεία Θρακικῶν Μελετῶν». Τὸ Θρακικὸ Κέντρο τὸ 1928 ἐξέδωσε τὸ περιοδικὸ *Θρακικά* καὶ τὸ 1934, μὲ πρωτοβουλία τοῦ Πολυδώρου Παπαχριστοδοῦλου, τὸ τριμηνιαῖο περιοδικὸ *Ἀρχεῖον τοῦ Θρακικοῦ Λαογραφικοῦ καὶ Γλωσσικοῦ Θησαυροῦ*, τὸ ὁποῖο τὸ 1969 μετονομάσθηκε σὲ *Ἀρχεῖον Θράκης* καὶ ἐκδόθηκε μέχρι τὸ 1976. Τὸ 1950 ἰδρύθηκε ἀπὸ τοὺς πρόσφυγες τῆς Ἀνατολικῆς Θράκης ἡ Θρακικὴ Ἑστία Θεσσαλονίκης, ἡ ὁποία μετὰ ἀπὸ χρόνια, τὸ 1981, ἐξέδωσε τὸν τίτλο: *Ἡμερολόγιο-Λεύκωμα* σὲ πέντε τόμους ἕως τὸ 1988. Τὸ 1992, μὲ τὴν εὐκαιρία τοῦ ἐορτασμοῦ τῶν ἐβδομήντα ἐτῶν ἀπὸ τὴν ἔξοδο τῶν Ἑλλήνων ἀπὸ τὴν Ἀνατολικὴν Θράκην, ἐξέδωσε τόμον μὲ τίτλο: *Θρακικὴ Ἠχώ 1922-1992*. Τὸ 1959 ἰδρύθηκε ὁ Μορφωτικὸς Ὅμιλος Κομοτηνῆς μὲ πρωτοβουλία τοῦ Μαρίνου Ξηρέα καὶ τοῦ Ἀντώνη Ρωσσίδη, ποὺ τὸ 1980 ἐξέδωσε τὴν *Θρακικὴ Ἐπετηρίδα*. Τὸ 1960 ὁ Στέφανος Ἰωαννίδης στὴν Εἰρήνη ἐξέδωσε τὸ τριμηνιαῖο περιοδικὸ *Θρακικά Χρονικά* ἕως

τὸ 1968. Ἀπὸ τὸ 1972 ξεκίνησε ἡ δεύτερη περίοδος τοῦ περιοδικοῦ ποὺ ἐκδόθηκε ἑτησίως ἕως τὸ 1992. Τὴν πρώτη περίοδο ἐκδόθηκαν 28 τεύχη καὶ τὴ δεύτερη 18 – συνολικά 46 τεύχη. Τὸ 1992 στὴν Ξάνθη ἰδρύθηκε τὸ Πολιτιστικὸ Ἀναπτυξιακὸ Κέντρο Θράκης, μὲ σκοπὸ τὴν ἀνάδειξη τῆς μελέτης καὶ τῆς ἔρευνας τῆς πολιτισμικῆς κληρονομιάς τῆς Θράκης. Τὸ 2001 ἐξέδωσε τὸν πρῶτο τόμο τοῦ περιοδικοῦ *Περὶ Θράκης*. Στὴ θρακικὴ βιβλιογραφία ἰδιαίτερη θέση κατέχει ἡ Ἀδριανούπολη, γιὰ τὴν ὁποία ἔγραψαν ὁ Γεώργιος Λαμπουσιᾶδης, ὁ Κωνσταντῖνος Κουρτίδης, ὁ Γεώργιος Κωνσταντινίδης, ὁ Πέτρος Ἀξιώτης, ὁ Ἄγγελος Γερμίδης, ὁ Νίκος Νικολαΐδης, ὁ γράφων κ.ἄ. Ἀκολούθως παρουσιάζονται μεταπτυχιακὲς καὶ διδακτορικὲς διατριβὲς γιὰ τὴ Μικρὰ Ἀσία, τὸν Πόντο καὶ τὴν Ἀνατολικὴ Θράκη. Ἡ μελέτη κλείνει μὲ παράρτημα, ποὺ περιέχει ἐπιλεγμένη βιβλιογραφία τῆς ἀνταλλαγῆς τῶν πληθυσμῶν καὶ ἐξώφυλλα βιβλίων.

Ἐν συνεχείᾳ, οἱ συγγραφεῖς Σουλεϊμὰν Ὀζμέν-Χουσεῖν καὶ Μουράτ Λεχιμλέρ στὴ μελέτη τους μὲ τίτλο: «Ἡ Συνθήκη τῆς Λωζάννης: Ἡ ἐμπειρία τῆς ὑποχρεωτικῆς ἀνταλλαγῆς πληθυσμῶν» (σσ. 67-91) παρουσιάζουν στὴν ἀρχὴ σημαντικὰ γεγονότα τῆς ἱστορίας, τὰ ὁποία συνδέουν μὲ τὴν ἀνταλλαγὴ τῶν πληθυσμῶν. Γράφουν γιὰ τὸν τουρκικὸ πληθυσμὸ ποὺ ἐγκαταστάθηκε τὸν 13ο αἰῶνα στὴ Δυτικὴ Ἀνατολία καὶ ἐξαπλώθηκε στὴν εὐρύτερη περιοχὴ. Ἀναφέρονται στίς σχέσεις Τούρκων καὶ Ρωμίων κατὰ τὴν περίοδο ἀλώσεων, νικῶν, ἐπιτυχιῶν καὶ στὴν ἀπόδοση ἐλευθεριῶν καὶ δικαιωμάτων, στὴν περίοδο τῶν 16ου-18ου αἰῶνων στὴν Ὄθωμανικὴ αὐτοκρατορία, στὰ τέλη τοῦ 18ου αἰῶνα, ποὺ ξέσπασε στὴν Εὐρώπη ὁ ἐθνικισμὸς, στὴν περίοδο

τῶν Βαλκανικῶν πολέμων (1912-1913), τοῦ Α΄ Παγκοσμίου πολέμου (1914-1918) καὶ τὸν Μικρασιατικὸ πόλεμο (1919-1922). Στὴ συνέχεια κάνουν λόγο γιὰ τὶς διαπραγματεύσεις ποὺ ἔγιναν στὴ Λωζάννη γιὰ τὴν ἀνταλλαγὴ τῶν πληθυσμῶν, στὴν ὑπογραφὴ τῆς Συνθήκης τῆς Λωζάννης καὶ τὴν ἐγκατάσταση τῶν προσφύγων στὴν Τουρκία. Παρουσιάζουν πίνακες ἐπιτροπῶν ποὺ συγκροτήθηκαν σὲ πόλεις τῆς Ἑλλάδας, τὸν ἀριθμὸ τῶν Τούρκων προσφύγων ποὺ ἀναχώρησαν ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα καὶ ἐγκαταστάθηκαν σὲ πόλεις τῆς Τουρκίας, καθὼς καὶ τὴν κατάσταση ποὺ ἐπικρατοῦσε στίς δύο χῶρες μετὰ ἀπὸ τὴν ἀνταλλαγὴ τῶν πληθυσμῶν.

Ἡ δεύτερη θεματικὴ ἐνότητα φέρει τὸν τίτλο: «Αὐτοὶ ποὺ ἦρθαν καὶ αὐτοὶ ποὺ ἔφυγαν» (σσ. 93-240) καὶ περιλαμβάνει ἕξι μελέτες.

Ἡ πρώτη μελέτη εἶναι τοῦ ἀναπληρωτῆ καθηγ. τοῦ Πανεπιστημίου Μποζόκ τῆς Γιουργάτης Ἰμπραήμ Ἐρντάλ μὲ τίτλο: «Ἡ ἀνταλλαγὴ τῶν πληθυσμῶν: Οἱ Τουρκορθόδοξοι Καραμανλῆδες» (σσ. 95-110). Μετὰ ἀπὸ μία σύντομη εἰσαγωγή, ὁ σ. ἀναφέρεται στοὺς Καραμανλῆδες, τὴν καταγωγὴ τους, τὴν τουρκικὴ γλῶσσα, ποὺ μιλοῦσαν καὶ ἔγραφαν μὲ ἑλληνικοὺς χαρακτήρες, καθὼς καὶ στὴν ὀρθόδοξη θρησκεία τους. Κάνει λόγο γιὰ τὰ κείμενα τοῦ Cami Baykurt ποὺ ἀναφέρονται στοὺς Καραμανλῆδες καὶ δημοσιεύθηκαν στὴ Σμύρνη, τὰ ὁποία στὴ συνέχεια συγκεντρώθηκαν, ἐμπελούστηκαν καὶ ἐκδόθηκαν σὲ μορφή βιβλίου τὸ 1922. Ἀναφέρει περιοχὲς ὅπου ζοῦσαν Καραμανλῆδες, τοὺς τόπους ποὺ ἐγκαταστάθηκαν στὴν Ἑλλάδα, ὅτι συνέχισαν νὰ μιλοῦν τὴν τουρκικὴ γλῶσσα, τὰ ἦθθη καὶ ἔθιμά τους. Τονίζει ὅτι μὲ τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου οἱ νέοι

σπούδασαν στα έλληνικά σχολεία και με τους γάμους που πραγματοποιήσαν στην Ελλάδα ξέχασαν να μιλούν την τουρκική γλώσσα αλλά κράτησαν τις παραδόσεις και τη θρησκεία τους.

Στη συνέχεια ο καθηγητής του Παν. Άγκυρας Μεσούτ Τσαπά στη μελέτη του με θέμα: «Η έγκατάσταση των προσφύγων στη Μαύρη Θάλασσα» (σ. 111-129), μετά από μία σύντομη εισαγωγή, παρουσιάζει την κατάσταση που επικρατούσε στην Τραπεζούντα κατά την περίοδο της ανταλλαγής των πληθυσμών. Κάνει λόγο για την έγκατάσταση Τούρκων προσφύγων από την Ελλάδα στο Άκτσάμπατ (Πλάτανα) της Τραπεζούντας. Συγκεκριμένα αναφέρει ότι εγκαταστάθηκαν από τη Δράμα 1.500 πρόσφυγες, οι οποίοι αντιμετώπισθηκαν πολύ φιλόξενα από τους κατοίκους. Παραχωρήθηκαν 40 οικίες και ένα σχολείο. Ο σ. τονίζει ότι περισσότερες ήταν οι γυναίκες, διότι είχαν χάσει στους Βαλκανικούς πολέμους τους άνδρες τους. Παρακάτω κάνει λόγο για τους Έλληνες πρόσφυγες της Τραπεζούντας και της Αργυρούπολης και για την Αμερικανική βοήθεια που δέχθηκαν οι ανταλλάξιμοι Έλληνες πρόσφυγες. Ακολούθως παρουσιάζει την κατάσταση που επικρατούσε στη Σαμψούντα την περίοδο της ανταλλαγής των πληθυσμών και δίνει πληροφορίες για την εγκατάσταση των Τούρκων προσφύγων. Σημειώνει ότι οι πρόσφυγες τις πρώτες μέρες αντιμετώπισαν μεγάλα προβλήματα. Κλείνει με ενδιαφέροντα στατιστικά στοιχεία για τους Τούρκους πρόσφυγες, οι οποίοι εγκαταστάθηκαν σε πόλεις του Πόντου.

Ο αναπληρωτής καθηγητής του Παν. Όσμάνγιε Κορκοút Άτά Ούμμουγκουλ-σούμ Τζανντεγκέρ στη μελέτη του με θέμα:

«Έγκατάσταση Τούρκων προσφύγων από την Ελλάδα και τα νησιά στη Μούγκλα (1923-1930)» (σ. 131-167) κάνει λόγο για τη σκέψη του Νορβηγού Fridtjof Nansen (1861-1930) που έθεσε για πρώτη φορά το θέμα της ανταλλαγής των πληθυσμών και σχολιάζει τα γεγονότα της εποχής. Ο σ. παρουσιάζει στοιχεία και πίνακες Τούρκων προσφύγων από πόλεις και χωριά της Ελλάδας στις περιοχές που εγκαταστάθηκαν στην Τουρκία και τα επαγγέλματα που ασκούσαν. Παρακάτω ασχολείται με τους Τούρκους που ήρθαν από τα έλληνικά νησιά και με τους Ρωμιούς που έφυγαν από την Τουρκία. Επίσης αναφέρεται στους Τούρκους πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν στη Μούγκλα, στην Έπιτροπή Έγκατάστασης Μούγκλας και το έργο της, στις εγκαταστάσεις προσφύγων στο Μπόντρουμ (Αλικαρνασό), στη Μούγκλα και στο Μίλας. Στη συνέχεια ο σ. ασχολείται με τους Έλληνες ανταλλάξιμους της Μούγκλας και της περιοχής, τα προβλήματα που αντιμετώπιζαν οι Τούρκοι πρόσφυγες, τις εγκαταλελειμμένες περιουσίες και τη βοήθεια που δέχθηκαν για την εγκατάστασή τους.

Η αναπληρώτρια καθηγήτρια του Παν. της Μερσίνης Φαχριγέ Έμγκιλη με τη μελέτη της υπό τον τίτλο: «Ο ρόλος των ιατροφαρμακευτικών έπιτροπών την περίοδο της τουρκοελληνικής ανταλλαγής των πληθυσμών» (σ. 169-194) αναφέρεται στην ιστορία του σωματείου Hilal-i Ahmer Cemiyeti (Κόκκινη Ήμισέληνος), στις δραστηριότητές του, στις σημαντικές υπηρεσίες που προσέφερε στους πρόσφυγες, όπως περίθαλψη και ιατροφαρμακευτική ύποστήριξη, και στο πρόγραμμά του. Στη συνέχεια ή σ. παρουσιάζει την έπιτροπή Selanik Selanik

İmdad-ı Sihhiye Heyeti (Επιτροπή Βοήθειας-Υγείας τῆς Θεσσαλονίκης) πού ανέλαβε νά ὑποστηρίξει τοὺς Τούρκους πρόσφυγες τῆς Θεσσαλονίκης καὶ κάνει λόγο γιὰ τοὺς γιατροὺς καὶ τοὺς νοσηλευτές. Περιγράφει τὴν ὑγειονομικὴ κατάσταση πού ἐπικρατοῦσε κατὰ τὴν περίοδο τῆς ἀνταλλαγῆς τῶν πληθυσμῶν στὴ Θεσσαλονίκη. Ἀκολούθως ἀσχολεῖται μὲ τὶς τουρκικὲς ἐπιτροπὲς ὑγείας, τὸ ἔργο καὶ τὶς ὑπηρεσίες πού προσέφεραν στοὺς Τούρκους πρόσφυγες κατὰ τὴν ἀναχώρησή τους ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη καὶ κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ ταξιδιοῦ στὰ πλοία. Ἐπίσης ἀναφέρεται στὸν ἐμβολιασμό, τὰ φάρμακα πού χορήγησαν, τὴν περιθαλψὴ πού προσέφεραν σὲ πόλεις τῆς Τουρκίας, τὸ ἔργο τῶν γιατρῶν καὶ νοσηλευτῶν, τὶς κλίνες καὶ τὶς σκηνές πού δόθηκαν στοὺς πρόσφυγες. Τέλος ἡ σ. δημοσιεύει στατιστικὸ πῖνακα μὲ τὶς ὀνομασίες τῶν ὑγειονομικῶν ἐπιτροπῶν καὶ τὸν ἀριθμὸ τῶν νοσηλευθέντων προσφύγων στὰ νοσοκομεία τῆς Τουρκίας.

Ὁ διδάσκων τοῦ Παν. τῆς 18ης Μαρτίου Τσανάκκαλε Μιτχάτ Ἀταμπάη στὴ μελέτη του μὲ τίτλο: «Ἡ Ἀνταλλαγὴ τῶν πληθυσμῶν στὸ Βιλαέτι Τσανάκκαλε καὶ τὰ ὅσα συνέβησαν κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀνταλλαγῆς τῶν πληθυσμῶν» (σσ. 195-218) ἀρχίζει μὲ τὴν παράθεση γεωγραφικῶν καὶ ἱστορικῶν στοιχείων τῆς περιοχῆς, μὲ τὸ πρωτόκολλο καὶ τὶς προετοιμασίες πού ἔγιναν κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀνταλλαγῆς τῶν πληθυσμῶν. Ἀκολούθως παρουσιάζει στοιχεῖα γιὰ τοὺς Τούρκους πρόσφυγες πού ἦλθαν μὲ πλοία ἀπὸ τὴν Κρήτη, τὴ Θεσσαλονίκη, τὴν Καβάλα καὶ ἀπὸ ἄλλες πόλεις καὶ χωριὰ τῆς Ἑλλάδας καὶ ἐγκαταστάθηκαν στὸ νομὸ Τσανάκκαλε (Δαρδανελλίων). Ἀναφέρει πῶς ἀναλυτικὰ τὶς περιοχὲς ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἦλθαν, τὸν ἀριθμὸ τους,

τὰ σπίτια, τὰ γήπεδα, τὰ καταστήματα, τὰ χωράφια καὶ τὰ ἀμπέλια πού τοὺς παραχωρήθηκαν, καθὼς καὶ τὰ ἐπαγγέλματα πού ἀσχοῦσαν. Σημειώνει τὸν ἀριθμὸ τῶν Ἑλλήνων προσφύγων πού ἀναχώρησαν καὶ τὴν ἀκίνητη περιουσία πού ἄφησαν. Στὴ συνέχεια ὁ σ. ἀναφέρεται στὰ προβλήματα καὶ τὶς δυσκολίες πού ἀντιμετώπισαν οἱ Τούρκοι πρόσφυγες κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀνταλλαγῆς τῶν πληθυσμῶν στὸν νομὸ. Τὰ βασικώτερα προβλήματα ἦταν οἱ μεταδοτικὲς ἀσθένειες, ἡ διανομὴ τῆς περιουσίας καὶ ἡ στέγαση.

Ὁ ἐρευνητὴς Σελὴμ Τσινάρ στὴ μελέτη του μὲ τίτλο: «Ἡ Ραιδεστός (Tekirdağ) στὰ χρόνια τῆς ἀνταλλαγῆς τῶν πληθυσμῶν καὶ τὸ πρόβλημα στέγασης στὴν περιοχὴ τῆς» (σσ. 219-240) ἀσχολεῖται μὲ τὰ προβλήματα ἐγκατάστασης καὶ στέγασης τῶν Τούρκων προσφύγων στὴ Ραιδεστό καὶ τὴν περιοχὴ τῆς. Παρουσιάζει τὸν ἀριθμὸ τῶν οἰκιῶν πού ἄφησαν οἱ Ἕλληνες, τὴν κατάσταση πού βρισκόνταν, τὸν ἀριθμὸ τῶν οἰκειῶν πού χρειαζόνταν ἐπισκευὴ καὶ τὸν ἀριθμὸ τῶν προσφύγων πού ἐγκαταστάθηκαν στὸ Βιλαέτι Ραιδεστοῦ. Ἀκόμη ὁ σ. παρουσιάζει πῖνακα Ἑλληνικῶν, Ἀρμενικῶν κτηρίων πού χρησιμοποιήθηκαν ὡς δημόσιες ὑπηρεσίες ἀπὸ τὸν στρατὸ καὶ τὸ δημόσιο στὸ Βιλαέτι Ραιδεστοῦ.

Ἡ τρίτη ἐνότητα ἔχει τίτλο: «Αὐτὰ πού ἔμειναν πίσω: Οἰκίες, τεμένη, μνημεῖα» (σσ. 241-329) καὶ περιέχει τέσσερις μελέτες.

Ἡ διδάσκουσα τοῦ Παν. Μπέικεντ Μπιλγκέ Γιλντιρῆμ μὲ τίτλο: «Ἡ διαβίωση καὶ τὰ κτίσματα στὸ Ἄιβαλί μετὰ τὴν ἀνταλλαγὴ τῶν πληθυσμῶν 1922-1935» (σσ. 243-253) μετὰ ἀπὸ μία σύντομη εἰσαγωγὴ γιὰ τὸ Ἄιβαλί

παρουσιάζει στατιστικό πίνακα τῶν κατοίκων ἀπὸ τὸ 1831-1914 καὶ τὴν κατάσταση ποὺ ἐπικρατοῦσε κατὰ τὰ ἔτη 1922-1935. Συγκεκριμένα ἀναφέρεται στὴ διαβίωση τῶν κατοίκων τοῦ Ἰβραλί, στὰ προβλήματα ποὺ ἀντιμετώπιζαν, στοὺς Τούρκους πρόσφυγες ποὺ ἦρθαν ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα καὶ ἀσχολήθηκαν μὲ τὴ γεωργία καὶ τὴν ἀμπελοργία. Παρακάτω ἀσχολεῖται μὲ τὶς οἰκίες, ποὺ ἄφησαν οἱ Ἕλληνες καὶ ποὺ στὴ θέση τους ἐγκαταστάθηκαν Τούρκοι πρόσφυγες, μὲ τὰ προβλήματα καὶ τὸν ἀγῶνα ἐπιβίωσής τους.

Ἡ διδάσκουσα τοῦ Παν. Μαρμαρᾶ Νεβάλ Κονοῦκ Χαλάτσογλου μὲ τὴ μελέτη της: «Τὰ τεμένη τῆς Βέροιας, ποὺ μετατράπηκαν μετὰ τὴν ἀνταλλαγὴ τῶν πληθυσμῶν σὲ οἰκίες» (σσ. 255-283) κάνει λόγο γιὰ τὴν Ὄθωμανικὴ ἀρχιτεκτονικὴ στὴν Ἑλλάδα καὶ μετὰ ἀπὸ μία σύντομη ἱστορικὴ ἀναδρομὴ τῆς Βέροιας παρουσιάζει μέσα ἀπὸ ἐπιτόπιες ἔρευνες στοιχεῖα γιὰ τὴ σημερινὴ κατάσταση τῶν τεμενῶν Bayır, Kara Kemal Bey, Mahmud Çelebi καὶ Subaşı τῆς Βέροιας, τὰ ὁποῖα μετὰ ἀπὸ τὴν ἀνταλλαγὴ τῶν πληθυσμῶν παραχωρήθηκαν σὲ ἰδιῶτες καὶ μετετράπησαν σὲ οἰκίες. Τέλος, παραθέτει πλούσιο φωτογραφικὸ ὕλικό.

Ἡ Ζ. Νιλουφέρ Γιαχγιά καὶ ὁ Σαΐμ Ὀρνέκ μὲ τὴ μελέτη τους: «Προσφυγικὰ μνημεῖα Καππαδόκων: Ἐθνικοὶ δεσμοί, μνήμες τῆς ἀνταλλαγῆς τῶν πληθυσμῶν» (σσ. 285-312) σχολιάζουν τὶς λέξεις Μικρασιάτες, Μικρὰ Ἀσία, Ἀνατολή, πρόσφυγες, μετανάστες, Θρακιῶτες, Σμυρναῖοι, Καππαδόκες, Πόντιοι καὶ Καραμανλήδες, ποὺ χρησιμοποιοῦνται στὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν ἑλληνικὴ βιβλιογραφία. Στὴ συνέχεια οἱ συγγραφεῖς παρουσιάζουν τοὺς Καππαδόκες Καραμανλήδες, ποὺ ἐγκαταστάθηκαν στὰ χωριά τῆς Ἑλλάδας, τὰ

χωριά Μπάφρα καὶ Νεοκαισάρεια τῶν Ἰωαννίνων καὶ τὸ μνημεῖο ποὺ ἔφτιαξαν τὸ 2016 οἱ Καππαδόκες μαζί μὲ τοὺς Ποντίους στὴ Μπάφρα Ἰωαννίνων στὴ μνήμη τῶν προγόνων τους. Παρακάτω ἀναφέρονται στὸ Νέο Μυλοπόταμο Γιαννιτσῶν, ὅπου ἐγκαταστάθηκαν Καππαδόκες πρόσφυγες καὶ στὸ μνημεῖο, ποὺ ἔφτιαξαν σὲ ἀνάμνηση τῆς πατρίδας τους, στὸ μνημεῖο τοῦ Μητροπολίτου Σμύρνης Χρυσοστόμου στὰ Βούβαινα Λάρισας, ποὺ ἀνηγέρθηκε τὸ 2015 καὶ στὸν Σμύρνης Χρυσόστομο. Τέλος, κάνουν λόγο γιὰ τὴ Βυζαντινὴ σημαία, γιὰ τὴ θρησκεία τῶν Καππαδοκῶν, γιὰ τὰ μνημεῖα στὴν Ἑλλάδα, γιὰ τὶς διαλέκτους τῶν Μιστιωτῶν (τὰ μιστιώτικα) καὶ τῶν Φαράσων (τὰ φαρασιώτικα).

Ὁ ὑποψ. διδάκτωρ τοῦ Πανεπιστημίου Σμύρνης τῆς 9ης Σεπτεμβρίου Μουράτ Καγιά στὴ μελέτη του μὲ θέμα: «Ἡ ἀναζήτηση τῶν θαμμένων θησαυρῶν στὴ Σμύρνη μετὰ τὴν ἀνταλλαγὴ τῶν πληθυσμῶν» (σσ. 313-329) κάνει λόγο γιὰ τοὺς θησαυροὺς ποὺ ἔθαψαν οἱ Ἕλληνες στὴ Σμύρνη, τὴ Μαγνησία καὶ τὸν Μπουτζᾶ. Σημειώνει ὅτι οἱ Ἕλληνες ἐγκατέλειψαν γρήγορα τὴν περιοχὴ γιὰ νὰ σωθοῦν καὶ ἐπειδὴ πίστευαν ὅτι θὰ ἐπιστρέψουν ἔθαψαν τὰ πολύτιμα ἀντικείμενά τους στὶς αὐλὲς τῶν σπιτιῶν τους, στοὺς περιβόλους τῶν ναῶν, κάτω ἀπὸ δένδρα, μέσα σὲ πηγᾶδια κ.ά. Στὰ μετέπειτα χρόνια τῆς ἀνταλλαγῆς τῶν πληθυσμῶν, ὁ σ. γράφει ὅτι ἔγιναν πολλὲς ἀνασκαφὲς ἀπὸ κατοίκους τῆς περιοχῆς γιὰ ἀνεύρεση θησαυρῶν. Τέλος, παρουσιάζει ἐνδιαφέροντα γεγονότα καὶ δημοσιεύματα ἐφημερίδων γιὰ τὸ θέμα καὶ σχολιάζει τὴν ἀπόφαση τῆς κυβέρνησης ποὺ ἔδινε ἄδεια ἐκσκαφῆς γιὰ ἀνεύρεση θησαυροῦ μὲ τὴν προϋπόθεση νὰ μοιράζεται τὸ 50%.

Ἡ τέταρτη ἐνότητα ἐπιγράφεται: «Ἡ τέχνη καὶ ἡ φιλολογία στὴν ἀνταλλαγὴ τῶν πληθυσμῶν» καὶ περιλαμβάνει τρία ἄρθρα (σσ. 331-433).

Ὁ λέκτωρ τοῦ Παν. Τζελάλ Μπαγιαρ τῆς Μαγνησίας Χαροῦν Ντογρούγιολ γράφει στὴν ἀγγλικὴ γλῶσσα μελέτη μὲ τίτλο: «Τὰ κυριώτερα θέματα τῆς ἀνταλλαγῆς τῶν πληθυσμῶν στὰ τουρκικὰ μυθιστορήματα» (σσ. 333-380). Ἀναφέρει ὅτι οἱ Τοῦρκοι μυθιστοριογράφοι ἀνακάλυψαν τὸ θέμα τῆς ἀνταλλαγῆς τῶν πληθυσμῶν σχετικὰ ἀργά, μετὰ ἀπὸ τὴ δεκαετία τοῦ 1990 σὲ σχέση μὲ τοὺς Ἕλληνας, οἱ ὁποῖοι ἀσχολήθηκαν ἀμέσως μετὰ ἀπὸ τὸ 1923. Δίνει ἀπαντήσεις ἐπὶ τοῦ θέματος μὲ ἀπόψεις συγγραφέων καὶ προβαίνει στὰ ἀνάλογα σχόλια. Τονίζει ὅτι τὴ δεκαετία τοῦ 1990 ἡ Τουρκία ὑπέστη σημαντικὲς οἰκονομικὲς καὶ κοινωνικὲς ἀλλαγές καὶ ὁ Τουρκοῦτ Ὀζάλ ἐφάρμοσε φιλελεύθερη πολιτικὴ. Παρακάτω ἀναφέρει ὅτι ἀπὸ τὴν δεκαετία τοῦ 1960 ἕως τὸ 1990 ὁ ἀριθμὸς τῶν μεταφρασμένων μυθιστορημάτων ἦταν πολὺ περιορισμένος καὶ δὲν ὑπερέβαιναν τὰ δέκα, ἐνῶ κατὰ τὴν περίοδο τοῦ πραξικοπήματος τοῦ Κενὰν Ἐβρέ (1980) τὰ πέντε. Στὴ συνέχεια ἕως τὸ 2000 αὐξάνονται περίπου στὰ 50 καὶ ἔπειτα ἀνεβαίνει ὁ ἀριθμὸς τους. Ὁ σ. παρουσιάζει τουρκικὰ καὶ ἐλληνικὰ μεταφρασμένα μυθιστορήματα καὶ σχολιάζει τὸ περιεχόμενο τῶν τουρκικῶν μυθιστορημάτων ποὺ ἔχουν σχέση μὲ τὴν ἀνταλλαγὴ τῶν πληθυσμῶν.

Ἐν συνεχείᾳ ἡ Ντεργιά Γκέντς Ἀτσάρ παραματεύεται τὸ θέμα: «Ἡ ἀνταλλαγὴ τῶν πληθυσμῶν στὸν τουρκικὸ κινηματογράφο» (σσ. 381-414). Μετὰ ἀπὸ μία ἱστορικὴ ἀναδρομὴ τοῦ τουρκικοῦ κινηματογράφου καταπιάνεται μὲ τουρκικὲς ταινίες ποὺ ἔχουν περιεχόμενο

τὴν ἀνταλλαγὴ τῶν πληθυσμῶν. Αὐτὲς εἶναι: *Ἡ ἄλλη πλευρὰ τοῦ νεροῦ* (1991), *Οἱ ἄνθρωποι τοῦ παπποῦ μου* (2011), *Ξένοι στὸ σπίτι* (2013), *Ἄνεμοι* (2012), *Ὁ Ἰσμαήλ καὶ ἡ Ρόζα (Ἡ Ρόζα τῆς Σμύρνης)* (2016), *Δύο πλευρὲς μιᾶς ἀγάπης* (2017) καὶ *Ἐπιστροφή* (2017). Ἡ σ. ἀναλύει καὶ σχολιάζει τὸ περιεχόμενο τῶν ταινιῶν.

Ἐπειτα ἡ Ἀσλή Τσετὲ στὴ μελέτη τῆς μὲ τίτλο: «Ἡ Θεσσαλονικὴ μὲ μῶβ καφτάνι, ἡ νοσταλγία τῆς πατρίδας, ἐγὼ καὶ ἡ ἀντίληψη τοῦ “ἄλλου”» (σσ. 415-433) ἀναλύει καὶ σχολιάζει τὸ περιεχόμενο τοῦ μυθιστορήματος *Ἡ Θεσσαλονικὴ μὲ μῶβ καφτάνι* τοῦ Yılmaz Karakoyunlu, ποὺ ἐξεδόθη τὸ 2012. Ἐνας ἀπὸ τοὺς κύριους ἄξονες τοῦ μυθιστορήματος εἶναι ἡ Συνθήκη τῆς Λωζάννης. Ἡ σ. δημοσιεύει ἀποσπάσματα ἀπὸ τοὺς συμβιβασμοὺς μεταξὺ Ἰσμετ Ἰνονοῦ καὶ Ἐλευθερίου Βενιζέλου κατὰ τὴ διάρκεια τῶν διαπραγματεύσεων στὴ Λωζάννη. Κάνει λόγο γιὰ δύο ὁμάδες ἀνθρώπων ποὺ ἀναγκάστηκαν νὰ ἐγκαταλείψουν τὴν Τουρκία καὶ τὴν Ἑλλάδα μετὰ ἀπὸ ἓνα μεγάλο πόλεμο καὶ προσπαθοῦν νὰ ἀνακάμψουν. Ἀναφέρεται στὸν Μᾶρκο, ποὺ ἀγαποῦσε τὸν τόπο ποὺ γεννήθηκε καὶ μεγάλωσε, τὴ Ζωή, ποὺ θὰ προτιμοῦσε νὰ πεθάνει παρὰ νὰ ἐγκαταλείψει τὴ γενέτειρά της, τὸν Χασάν Χότζα καὶ τὸν Σωκράτη, ποὺ ζοῦσαν στὴ Δράμα καὶ δὲν μιλοῦσαν χρόνια καὶ ὅταν ἄκουσαν γιὰ τὴν ἀνταλλαγὴ τῶν πληθυσμῶν συμφιλιώθηκαν. Ἀκόμη ἡ σ. παρουσιάζει καὶ σχολιάζει ἀποσπάσματα ἀπὸ τὴ συνομιλία τους.

Ἡ πέμπτη καὶ τελευταία θεματικὴ ἐνότητα τοῦ ὑπὸ παρουσίαση τόμου ἔχει τίτλο: «Σχετικὰ μὲ τὴ βιβλιογραφία» (σσ. 434-494) καὶ περιέχει μία μελέτη τοῦ ὑποφ. διδάκτορα τοῦ Παν. Αἰγαίου

της Τουρκίας Ίμπραχίμ Χαμάλογλου με τίτλο: «Μελέτη σχετική με τή βιβλιογραφία τής τουρκοελληνικής ανταλλαγής τών πληθυσμῶν» (σσ. 435-494). Μετά ἀπό μία σύντομη ιστορική ἀναδρομή τής ανταλλαγής τών πληθυσμῶν, ὁ σ. χωρίζει τή βιβλιογραφία σέ τέσσερα μέρη. Στό πρῶτο μέρος δημοσιεύει τίτλους ἄρθρων, ἀνακοινώσεων, κεφάλαια καί ἀποσπάσματα ἀπό βιβλία. Στό δεύτερο μέρος αὐτοτελεῖς μελέτες (βιβλία), στό τρίτο παρουσιάζει 25 διδακτορικές διατριβές καί 64 διπλωματικές ἐργασίες ποῦ ὑποβλήθηκαν στά πανεπιστήμια τής Τουρκίας καί στό τέταρτο μέρος παρουσιάζει ἐρευνητικά προγράμματα. Στίς ὑποσημειώσεις ὑπάρχουν περαιτέρω βιβλιογραφικές ἀναφορές γιά τήν ἀνταλλαγὴ τών πληθυσμῶν, γιά τὰ προσφυγικά σωματεῖα καί τοὺς συλλόγους τής Τουρκίας.

Ὅπως προκύπτει ἀπὸ τίς παραπάνω μελέτες, βασικὸ ἀντικείμενο τοῦ τόμου εἶναι ἡ Συνθήκη τής Λωζάννης, ἡ ἀνταλλαγὴ τών πληθυσμῶν, οἱ Τούρκοι καί οἱ Ἕλληνες πρόσφυγες, ἡ ἀναχώρηση τών Τούρκων προσφύγων ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα, ἡ ἐγκατάστασή τους στὴν Τουρκία, τὰ προβλήματα τους καί ἡ καθημερινὴ ζωὴ τους. Οἱ συγγραφεῖς τών ἄρθρων προέρχονται ἀπὸ διαφορετικὰ γνωστικὰ πεδία καί πρόκειται γιά ἀκαδημαϊκοὺς

δασκάλους καί ἐρευνητὲς τής Τουρκίας καί δύο τής Ἑλλάδας. Παρέχουν μεγάλο πλοῦτο πληροφοριῶν, ποῦ ἀντλοῦνται ἀπὸ τὴν τουρκικὴ, ξενόγλωσση καί ἑλληνικὴ βιβλιογραφία· ἐπίσης ἀπὸ ἀρχεῖα τής Τουρκίας καί ἀπὸ τὸν τουρκικὸ τύπο τής ἐποχῆς. Στίς περισσότερες μελέτες ὑπάρχει εἰσαγωγὴ καί στό τέλος παρατίθεται ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

Ἡ ποικιλία καί ἡ πρωτοτυπία τών ἐργασιῶν καθιστοῦν τὸν τόμο πολὺ ἐνδιαφέροντα, διότι ὅλες προάγουν τὴν ἔρευνα με νέα στοιχεῖα, ποῦ μποροῦν νὰ ἀξιοποιηθοῦν ἀπὸ Τούρκους καί Ἕλληνες ἐπιστήμονες, οἱ ὁποῖοι ἀσχολοῦνται με τὴ νεώτερη ἱστορία τής Ἑλλάδας καί τής Τουρκίας. Ἐπιπλέον τὸ ἔργο μπορεῖ νὰ ἀποτελέσει χρήσιμο ἀνάγνωσμα γιά τὸν ἐνδιαφερόμενο ἀναγνώστη. Ἀξίζουν θερμὰ συγχαρητήρια στὸν ἀγαπητὸ φίλο καί συνάδελφο Kemal Arı, στὸν ὁποῖο ὀφείλεται ἡ ἔμπνευση καί ἡ ἔκδοση τοῦ ἐργώδους αὐτοῦ τόμου, στὸν Πρύτανη τοῦ Παν. Ρούμελη Καθηγ. H. Tamer Dodurka, ποῦ συνέβαλε νὰ συμπεριληφθεῖ ὁ τόμος στὴ σειρά τών ἐκδόσεων τοῦ Πανεπιστημίου, καθὼς καί στοὺς συνεργάτες τοῦ τόμου. Εὐελπιστοῦμε νὰ ἐκδοθεῖ σύντομα καί ὁ δεύτερος τόμος γιά τὴν ἀνταλλαγὴ τών πληθυσμῶν.

Πασχάλης Βαλσαμίδης
 Ἄν. Καθηγητῆς Δ.Π.Θ.